

STATISTIČNA MERJENJA DEJAVNOSTI KNJIŽNIC: USKLAJEVANJE PRAKTIČNIH POTREB S STANDARDI¹

Eva Kodrič-Dačić

Oddano:01.09.2004 – Sprejeto: 03.10.2004

Strokovni članek
UDK 02:311(497.4)

Izvleček

V članku je opisan način izvajanja statističnih meritev dejavnosti knjižnic v Sloveniji ter nekateri problemi, ki se pojavljajo ob implementaciji nove izdaje standarda ISO 2789. Oboje je predstavljeno s stališča knjižničarja in praktika, ki izvaja statistične meritve na državnem nivoju.

Statistične meritve dejavnosti slovenskih knjižnic, ki imajo že dolgo tradicijo, redno izvajata Narodna in univerzitetna knjižnica in Statistični urad Republike Slovenije. Vsebinsko statističnih vprašalnikov določa Državna matična služba za knjižničarstvo pri Narodni in univerzitetni knjižnici. Vprašalniki so oblikovani na osnovi Unescovih statističnih vprašalnikov in mednarodnih standardov ISO, v zadnjem desetletju pa so se prilagajali predvsem meritvam, ki so se izvajale v okviru evropskega projekta za poenotenje knjižnične statistike LIBECON. Da bi lahko spremljali prilagajanje knjižnic potrebam informacijske družbe, je potrebno meriti in spremljati nove dejavnosti, ki jih razvijajo knjižnice. Novostim se zato prilagajajo tudi standardi ISO. Tretja izdaja standarda za knjižnično statistiko ISO 2789 iz leta 2003 je prinesla dopolnitve predvsem pri meritvah dejavnosti knjižnic v elektronskem okolju. Z implementacijo novosti v statistična merjenja na državnem nivoju bo sicer zagotovljena mednarodna primerljivost meritev, vendar se bo potrebno v procesu prilagajanja v praksi soočiti vsaj s tremi problemi: kako ohraniti primerljivost rezultatov s preteklimi statističnimi meritvami, kako v praksi meriti nove količine in kako usposobiti knjižničarje, da bodo posredovali relevantne podatke.

Ključne besede: statistika, knjižnice, ISO 2789:2003, Slovenija

1 Članek je nastal na osnovi vabljene referata, ki ga je avtorica predstavila na okrogli mizi o statistiki v Nacionalni i sveučilišni knjižnici v Zagrebu, 21.5.2004.

KODRIČ-DAČIĆ, Eva: Statistical measurements of library activities: implementation of ISO 2789 : 2003. Knjižnica, Ljubljana, 48(2004)3, 157-172

Professional article

UDC 02:311(497.4)

Abstract

The author presents statistical measurements of library activities in Slovenia and some problems which emerge when implementing the novelties of the new edition of ISO 2789 : 2003 from the standpoint of a librarian, who provides statistics on the national level.

Collecting library statistics already has a long tradition in Slovenia and is presently carried out by the Statistical Office of the Republic of Slovenia and by the National Centre for Library Development at the National and University Library, which is also responsible for the content of statistical questionnaires. The questionnaires are based on UNESCO statistical questionnaires and ISO standards while in the last decade there have been some changes due to the requirements of the LIBECON project.

As a response to the needs of the information society, libraries develop new services which have to be measured and monitored. The third edition of the standard ISO 2789 : 2003 has defined new measures which are needed to perform statistical research of library activities in the digital environment. In order to preserve international comparability of statistical data it is necessary to implement the novelties of the ISO standard in the national statistics. However, there are at least three problems: how to preserve comparability of the data with previous statistics, how to collect them and how to educate librarians to report the relevant data.

Key words: statistics, libraries, ISO 2789:2003, Slovenia

1 Uvod

Slovenska nacionalna knjižnica Narodna in univerzitetna knjižnica (v nadaljevanju NUK) ima dolgoletno prakso z zbiranjem statističnih podatkov o delu knjižnic, saj ji to obveznost nalaga zakonodaja, ki ureja področje knjižničarstva in predpisi, ki urejajo državna statistična merjenja. Vsebino statističnega vprašalnika za vse vrste knjižnic določa oziroma potrjuje Državna matična služba za knjižničarstvo (v nadaljevanju DMS) pri NUK. Statistični vprašalniki o delu posameznih vrst knjižnic izvirajo iz Unescovih vprašalnikov, ki pa jih v zadnjem desetletju dopolnjujemo predvsem v skladu z določili standardov ISO, ki urejajo področje knjižnične informacijske dejavnosti. Izvajanje statističnih meritev dejavnosti knjižnic je sicer strokovno in izvedbeno zahtevno delo, vendar nam tako zbrani podatki omogočajo pregled nad razvojem knjižničnega sistema in pripravo potrebnih analiz za izdelavo strokovnih dokumentov in osnutkov zakonskih aktov s področja knjižničarstva. Zato mora biti vsako spreminjanje statističnih vprašalnikov dobro premišljeno.

2 Statistična merjenja delovanja slovenskih knjižnic

Statistična merjenja dejavnosti slovenskih knjižnic imajo že dolgo tradicijo. Prvo statistično poročilo sega v leto 1870², ko je pregled stanja izvedla avstro-ogrška cesarsko kraljevska centralna statistična komisija. V Kraljevini Jugoslaviji je leta 1932 izdelala statistični pregled knjižnic v takratni Dravski banovini bibliotekarka Melita Pivec-Stele³. Kontinuirana statistična merjenja knjižnične dejavnosti v Sloveniji so se začela po letu 1945, ko je to nalogo za vse vrste knjižnic razen šolskih prevzela NUK.

Danes spremlja in statistično meri delovanje slovenskih knjižnic DMS pri NUK, meritve za šolske knjižnice pa izvaja Statistični urad Republike Slovenije (v nadaljevanju SURS). Te naloge opravlja nacionalna knjižnica na osnovi določb Zakona o knjižničarstvu (UL RS, št. 87/01, 33. člen). Enako dolžnost ji nalaga tudi Sklep o ustanovitvi javnega zavoda Narodna in univerzitetna knjižnica (UL RS, št. 46/03, člen 7). Pravno podlago za zbiranje statističnih podatkov ji daje tudi Zakon o državni statistiki (UL RS, št. 45/95, člen 32), kjer je nacionalna knjižnica definirana kot registerski organ, ki vodi uradno zbirko podatkov o knjižnicah, potrebnih za knjižnično dejavnost. Zaradi racionalnega izvajanja državnega programa statističnih raziskovanj je NUK dolžna posredovati SURS podatke o nacionalni knjižnici ter o splošnih, visokošolskih in specialnih knjižnicah. Podatke o šolskih knjižnicah zbira SURS, saj je število šolskih knjižnic (648 leta 2002) preveliko za kadrovske kapacitete DMS. V skladu s programom statističnih raziskovanj je potrebno podatke o delu knjižnic sicer zbirati vsaka tri leta. Ker pa mora NUK po Zakonu o knjižničarstvu redno spremljati njihovo delovanje, izpolnjujejo knjižnice vprašalnik vsako leto, z izjemo šolskih knjižnic, katerih podatke zbira SURS vsaka tri leta.

DMS in SURS pri statističnih meritvah dejavnosti knjižnic sodelujeta. Na iniciativo DMS so bili organizirani skupni sestanki, povezani z aktualnimi problemi, kot so na primer obseg zajemanja podatkov, uporabe metod za dopolnjevanje podatkov oziroma možnosti sodelovanja pri izdelavi ustreznih računalniških programov. DMS je vključena v ustrezne organe in delovne skupine SURS (predstavniki DMS so na primer člani Statističnega sosveta za področje kulture in delovne skupine SURS za področje založništva in knjižničarstva) in v vsebinskem pogledu preverja in sooblikuje statistični vprašalnik SURS za šolske knjižnice.

2 Pizzala, J. *Stand der Bibliotheken. Wien, 1873-1874. Bd.1-2.*

3 Glej Pivec-Stele, M. *Naše knjižnice. Glasnik muzejskega društva Slovenije, 1932, l. 12, str. 71-92 in Seznam knjižnic v dravski banovini v letu 1932. Prosveta, 1932, str. 159.*

Podatke, ki jih zbere, DMS obdela in objavlja v publikacijah NUK (letna poročila o delu posamezne vrste knjižnic izhajajo v knjižni zbirki Slovenske knjižnice v številkah, pregledna letna statistična tabela z glavnimi podatki o knjižničnem sistemu je objavljena kot samostojna zgibanka) in v Statističnem letopisu Republike Slovenije. Preko Interneta so statistični podatki dostopni na domačih straneh NUK (<http://www.nuk.uni-lj.si>) in SURS (<http://www.sigov.si/zrs/>). Od tujih podatkovnih baz, kamor DMS pošilja podatke, je zanimiva predvsem ta, ki nastaja v okviru projekta LIBECON (<http://www.libecon.org>). Gre za projekt poenotenja evropske statistike, v katerega se je Slovenija vključila sredi devetdesetih let in v katerega so danes poleg evropskih vključene tudi številne neevropske države.

3 Statistično merjenje delovanja slovenskih knjižnic v DMS

Za redno statistično spremljanje delovanja knjižnic so odgovorni svetovalci DMS za posamezne vrste knjižnic. Ti določajo vsebino vprašalnika, predlagajo spremembe, dopolnitve in definicije količin oziroma enot štetja. Statistične meritve se izvajajo v okviru Letnega načrta statističnih raziskovanj, ki je del letnega načrta dela DMS. V njem so določeni termini oziroma časovni okviri izvedbe statističnih meritev ter obdelave in objave podatkov, količine, ki bodo obdelane ter izračuni kazalcev. V grobem gre za tri sklope dejavnosti, ki potekajo skozi vse leto. V prvi sklop sodi oblikovanje vprašalnikov, to je preverjanje ustreznosti vsebine in morebitno dopolnjevanje vprašalnika, v drugi sklop sodi razpošiljanje in zbiranje vprašalnikov (vključno s seminarji, ki jih DMS organizira kot pomoč knjižničarjem pri izpolnjevanju statističnih vprašalnikov) ter obdelava podatkov, tretji sklop dejavnosti pa predstavlja izdelava letnih statističnih poročil in objavljanje podatkov.

3.1 Oblikovanje vprašalnikov

Vsebina statističnih vprašalnikov se preverja vsako leto posebej in se po potrebi spreminja. Praviloma se vsebina vprašalnika definira v zadnjih mesecih poročevalskega leta. Pilotskih preverjanj ustreznosti vprašanj zaradi pomanjkanja časa (pa tudi zaradi relativno majhnega števila knjižnic) ne izvajamo. Sprejemljivost vprašanja ugotavljamo na podlagi kakovosti odgovorov in pripomb knjižničarjev. Vsaka vrsta knjižnic ima svoj vprašalnik. Vprašalniki se razlikujejo po obsegu in natančnosti meritev dejavnosti, kar je pač odvisno od potreb in razvitosti

posameznih vrst knjižnic. Količine in enote merjenja so seveda v vseh vprašalnikih enake. Vsak vprašalnik dopolnjujejo še tri priloge. Prva je navodilo za izpolnjevanje vprašalnika, v katerem so pojasnjene zakonske osnove za merjenje, frekvenca meritev, določen datum za vračilo vprašalnika in informacija o tem kje so statistični podatki objavljeni. Druga priloga vprašalniku so definicije količin in enot, ki jih merimo, saj lahko le z enoznačno definicijo merjenega pojma pričakujemo natančne in konsistentne podatke. Prva in druga priloga sta enaki pri vseh vrstah vprašalnikov, v tretji prilogi pa so navodila, ki so vezana na specifične probleme vprašalnika za posamezne vrste knjižnic.

3.2 Razpošiljanje, zbiranje in obdelava vprašalnikov

Knjižnice prejmejo statistične vprašalnike za poročevalsko leto po klasični pošti praviloma v februarju naslednjega leta. V letu 2003 je na primer DMS ob koncu februarja razposlala statistični vprašalnik o delu slovenskih knjižnic v letu 2002 na 291 naslovov: 74 visokošolskim, 157 specialnim, 60 splošnim knjižnicam, SURS pa na 648 naslovov šolskih knjižnic. Istočasno so bili vprašalniki skupaj z navodili objavljeni tudi na domači strani NUK (<http://www.nuk.uni-lj.si>).

V prvi polovici meseca marca organizira DMS enodnevne brezplačne seminarje za izpolnjevanje statističnih vprašalnikov, na katerih svetovalci za posamezne vrste knjižnic pojasnjujejo namen statističnih meritev in vsebino vprašalnikov. Seminarji ne služijo le informiranju knjižničarjev, temveč koristijo tudi svetovalcem. V pogovorih se namreč razkrije, ali so vprašalniki ustrezno sestavljeni, na katera vprašanja je težko ali celo nemogoče odgovarjati in kakšni so razlogi, da posameznih podatkov ni mogoče zbirati.

Rok za vračilo vprašalnikov je 31. marec, vendar posamezne knjižnice tudi po več mesecev zamujajo z oddajo vprašalnikov. Pri visokošolskih in splošnih knjižnicah pričakujemo 100% zajemanje podatkov, zato vztrajamo, da nam vse knjižnice vrnejo pravilno izpolnjene vprašalnike. Pri specialnih knjižnicah to žal ni mogoče, saj nekatere od teh knjižnic nimajo redno zaposlenih strokovnih delavcev, zato v poročilih o letni dejavnosti uporabljamo preproste metode dopolnjevanja podatkov, ki smo jih prevzeli po projektu LIBECON. Zbiranje in obdelava vprašalnikov potekata od aprila do septembra. Obdelava vprašalnikov je ročna in zamudna: vrednosti ročno prenašamo iz vprašalnika v tabele v programu Excel. Zato je trenutno v DMS na področju statistike prva prioriteta izdelava programa, ki bo omogočal interaktivno izpolnjevanje statističnih vprašalnikov na medmrežju.

3.3 Izdelava poročil in objavljane zbranih podatkov

V septembru so podatki za preteklo leto praviloma obdelani in objavljeni na domači strani NUK. Do konca koledarskega leta pripravimo še tiskane predstavitve: pregledno tabelo z agregatnimi podatki po posameznih vrstah knjižnic v slovenščini in angleščini ter že omenjena poročila o delu posameznih vrst knjižnic. Vse podatkovne zbirke, ki so nastale v procesu letnega zbiranja statističnih podatkov, zberemo in razmnožimo še na cederomih. Publikacije pošljemo ministrstvu, pristojnim za knjižnice (Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport ter Ministrstvu za kulturo), in knjižnicam.

4 Vsebina statističnega vprašalnika o delu knjižnic

Statistični vprašalniki o delu slovenskih knjižnic so bili oblikovani na osnovi Unescovih statističnih vprašalnikov oziroma na osnovi Priporočil za mednarodno standardizacijo knjižnične statistike, ki jih je sprejela generalna konferenca UNESCO⁴. Definicije posameznih količin in klasifikacije, ki so jih prinesla ta priporočila, so še danes osnova za naše statistične meritve. V drugi polovici devetdesetih let smo začeli pri oblikovanju vprašalnikov vedno bolj upoštevati standarde ISO⁵, k čemur je pripomoglo predvsem znanstveno delo bibliotekarke Melite Ambrožič⁶.

Pri reševanju praktičnih problemov pri obdelavi in prikazovanju statističnih podatkov o knjižnicah nam je bil v veliko pomoč projekt poenotenja evropske statistike LIBECON⁷. Enoten Libeconov vprašalnik, ki je zahteval od nas agregatne podatke po vrstah knjižnic, nas je predvsem na področju elektronskih virov in storitev (podatkovne baze, računalniška mesta, računalniško kreirani katalogni zapisi in tako naprej) usmeril v meritve količin, katerih definicije je prinesla šele nova izdaja standarda ISO 2789 : 2003.

4 *Recommendation concerning the International Standardization of Library Statistics. Paris : UNESCO, 1970.*

5 *Predvsem gre za implementacijo posameznih količin iz standarda ISO 2789 : 1991 Information and documentation – International library statistics in izračune kazalcev na osnovi ISO 11620 : Information and documentation – Library performance indicators : 1998.*

6 *Glej Ambrožič, M. Knjižnična statistika. Knjižnica, 1997, l. 41, št. 4, str. 5-31 in Ugotavljanje uspešnosti delovanja knjižnic: visokošolske knjižnice (1. del). Knjižnica, 2000, l. 44, št. 3, str. 101-135.*

7 *Več o tem glej <http://www.libecon.org>.*

Posledice, ki jih je imela informatizacija knjižnic, pojav elektronskih publikacij in s tem povezane nove storitve knjižnic, smo na različne načine merili že v devetdesetih letih. Najbolj kompleksno smo se tega problema lotili leta 2000, ko smo s posebnim vprašalnikom merili dejavnosti knjižnic v elektronskem okolju. Prav tako že od druge polovice devetdesetih skupaj z drugimi statističnimi podatki o delu knjižnic redno prikazujemo število kreiranih in prevzetih katalognih zapisov v bibliografski bazi COBIB (Cooperative Online Bibliographic Database), saj ti podatki kažejo participacijo individualnih knjižnic in posameznih vrst knjižnic v sistemu COBISS (Co-operative Online Bibliographic System and Services). Podatke o tem posreduje vsem zainteresiranim ob zaključku vsakega leta IZUM (Institut informacijskih znanosti).

5 Problematika zbiranja statističnih podatkov in implementacija standarda ISO 2789 : 2003, Information and documentation – International library statistics

Tretja izdaja standarda ISO 2789 leta 2003 je prinesla številne spremembe in dopolnitve predvsem na področju merjenja delovanja knjižnic v elektronskem okolju in merjenja finančnega poslovanja knjižnic. Dobrodošla novost v primerjavi z izdajo leta 1991 so priloge, ki prinašajo natančna navodila o merjenju uporabe elektronskih storitev knjižnic, dodatne definicije količin za izvajanje poglobljenih statističnih analiz, metode merjenja in metode dopolnjevanja podatkov. Nekatere izmed teh novosti je DMS v preteklih letih že vključila v statistični vprašalnik o merjenju delovanja slovenskih knjižnic, deloma zaradi zahtev LIBECON-a, deloma pa zaradi ugotavljanja sprememb v dejavnosti knjižnic in v njihovem okolju. Nova izdaja standarda zato predvsem na področju merjenja dejavnosti knjižnic v elektronskem okolju olajšuje delo, saj je prinesla definicije količin, ki bodo zdaj tudi mednarodno primerljive, obenem pa potrjuje naše dosedanje delo, saj definira nekatere količine, ki smo jih že merili, čeprav še niso bile vključene v standarde.

Kljub temu pa implementacija novosti, ki jih prinaša nova izdaja standarda, v statistične meritve dejavnosti knjižnic na državnem nivoju ne bo enkratni tehničen poseg, temveč strokovno zahteven in dolgotrajen proces. Izdaja iz leta 2003 je namreč spremenila uveljavljene definicije nekaterih temeljnih pojmov (na primer na področju tipologije knjižnic in merjenja zbirke ter prirasta gradiva). Če bomo hoteli pridobiti relevantne podatke, bodo morale knjižnice prilagoditi način obdelave gradiva, verjetno pa se bodo pojavili tudi problemi pri interpretaciji statističnih podatkov, predvsem pa pri njihovih mednarodnih primerjavah.

Problemi pri implementaciji novosti standarda ISO 2789 : 2003 izhajajo iz osnovnih lastnosti statističnih podatkov. Da bi bili ti uporabni, morajo namreč izpolnjevati vsaj tri zahteve, biti morajo kredibilni, komparabilni in relevantni:

1. Da bi jih lahko uporabljali kot trden argument, morajo biti konsistentni in natančni. Količine, ki jih merimo, morajo biti definirane enoznačno, da jih vsi, ki izpolnjujejo vprašalnike in interpretirajo rezultate meritev, razumejo na enak način. Isto pravilo velja tudi za enote merjenja in metode meritev. Metode merjenja morajo biti take, da jih knjižnice lahko brez problemov praktično uporabijo. Terminologija, enote in metode meritev se morajo pri statističnih raziskavah na državnem nivoju uporabljati enotno pri vseh vrstah knjižnic. Teh samoumevnih zahtev namreč ni mogoče vedno brez težav uveljaviti v praksi. Šele ko izpolnimo te pogoje, lahko od knjižnic zahtevamo natančnost pri izpolnjevanju statističnih vprašalnikov.
2. Podatki, ki jih zbiramo, morajo omogočati primerjave med posameznimi knjižnicami, vrstami knjižnic in knjižničnimi sistemi. Primerljivi morajo biti tudi v kronološkem smislu, da lahko ugotavljamo razvojne trende in stopnjo relativne razvitosti knjižnic. Zato je potrebna posebna previdnost pri vsaki spremembi definicij količin in enot merjenja ter načina uveljavljenih meritev. Potreba po primerljivosti podatkov odpira tudi problem dopolnjevanja podatkov. Če namreč pri letnih statističnih meritvah določeno število knjižnic ne odgovori na posamezna vprašanja ali ne izpolni statističnega vprašalnika v celoti, je potrebno manjkajoče podatke zaradi mednarodnih primerjav in ugotavljanja trendov fingirati. Uporabljene metode dopolnjevanja podatkov morajo biti seveda evidentirane.
3. Predvsem pa morajo statistični podatki služiti našim dejanskim potrebam. Z analizo spremljanih količin moramo dobiti realno sliko o stanju knjižničnega sistema, saj le tako lahko na državnem nivoju ugotavljamo problematiko knjižnic in spremljamo aktualne trende v razvoju knjižničnega sistema.

Seveda pa morajo biti statistični podatki zbrani in obdelani v sprejemljivem času.

Implementacija standarda ISO 2789 : 2003 v državne statistične meritve dejavnosti knjižnic predstavlja izziv na vseh treh področjih. Upoštevanje novosti, ki jih prinaša standard, bo do določene mere otežilo mednarodne in kronološke primerjave, zaradi novega načina merjenja posameznih količin bo vsaj nekaj let vprašljiva konsistentnost podatkov, nabor količin, ki jih standard prinaša, pa je v posameznih segmentih celo preozek za naše praktične potrebe. To trditev bom podkrepila s tremi primeri, ki segajo na področje tipologije knjižnic, elektronskih virov, ki so dostopni on-line, in knjižničnih delavcev.

5.1 Tipologija knjižnic

Statistična merjenja dejavnosti knjižnic ter celoten slovenski knjižnični sistem z njegovo zakonodajo vred temelji na Unescovi tipologiji knjižnic. Ta deli knjižnice na nacionalne, splošne, šolske in specialne knjižnice, na knjižnice ustanov visokega šolstva in na druge večje nespecializirane knjižnice. Specialne knjižnice opredeljuje kot praviloma nesamostojne institucije, ki delujejo v okviru drugih institucij (z izjemo področja visokega šolstva) s specializirano zbirko gradiva, ki je namenjena potrebam matične institucije⁸. Standard ISO iz leta 1991⁹ je to definicijo razširil, saj govori o specialnih knjižnicah kot o neodvisnih knjižnicah, ki pokrivajo specializirano strokovno področje ali služijo posebnim skupinam uporabnikov. Ker smo v Sloveniji uporabljali Unescovo definicijo, med specialne knjižnice nismo uvrščali čitalnic za slepe, prav tako se nam je zdelo problematično uvrstiti med specialne knjižnice samostojno knjižnico, ki je specializirana za določeno strokovno področje (na primer Slovansko knjižnico v Ljubljani, ki je samostojna knjižnica, ki jo financira mesto, njene knjižnične zbirke pa so specializirane za slovanske jezike in literaturo).

Če sta ti definiciji specialnih knjižnic sicer prinesli zadrego in nekaj nedoslednosti pri razvrščanju knjižnic pa prinaša nova izdaja ISO 2789 : 2003 na tem področju novost, ki bo dolgoročno otežila primerjave našega sistema z drugimi knjižničnimi sistemi. V izdaji iz leta 2003 je specialna knjižnica označena kot »neodvisna knjižnica, ki pokriva določeno znanstveno disciplino, področje znanja ali regijo«¹⁰. Standard je uvedel tudi delitev specialnih knjižnic na področja, ki smo jih v Sloveniji že uvedli v sklopu projekta LIBECON, saj razlikuje med vladnimi knjižnicami, knjižnicami s področja zdravstva in farmacije, gospodarstva in trgovine ter knjižnicami strokovnih združenj. Problematično pa je, da standard po novem med specialne knjižnice uvršča tudi regionalne knjižnice, ki so bile do sedaj tako po Unescovi tipologiji kot tudi po standardih ISO uvrščene v posebno kategorijo večjih nespecializiranih knjižnic.

Ta nova klasifikacija praktično sovпада z uvedbo slovenskih osrednjih območnih knjižnic z novim Zakonom o knjižničarstvu iz leta 2001. Status osrednje območne oziroma regijske knjižnice je s tem zakonom pridobilo deset največjih slovenskih splošnih knjižnic. Ker so locirane v regijskih središčih, kjer so tudi srednješolski centri ter celo posamezne fakultete in višje šole, so močna informacijska podpora dijakom in študentom. Osem od njih je po drugi svetovni vojni uživalo privilegij obveznega izvoda publikacij, zato imajo med splošnimi

8 *Glej Recommendation concerning the International Standardization of Library Statistics. Paris, 1970, str. 6.*

9 *Glej ISO 2789 : 1991, str. 1.*

10 *Glej ISO 2789 : 2003, str. 3-4.*

knjižnicami najobsežnejše knjižnične zbirke in najbolj urejene domoznanske zbirke. Zaradi sistemskih razlogov, ki niso dopuščali hierarhičnih odnosov med splošnimi knjižnicami, so bile te knjižnice obravnavane kot splošne knjižnice. Če bi zdaj preprosto sledili določilom nove izdaje standarda in jih začeli obravnavati kot specialne knjižnice, bi s tem praktično porušili sliko našega knjižničnega sistema. Dokler bomo ostajali pri predstavitvi slovenskega knjižničnega sistema in razmerij med knjižnicami, nas nespremenjeno uvrščanje regionalnih knjižnic ne bo motilo. Problem pa bo nastopil pri pripravi podatkov za mednarodne podatkovne zbirke statističnih podatkov in pri mednarodnih primerjavah. Te so lahko tvegane, saj moramo dobro poznati celoten knjižnični sistem države oziroma držav, s katerimi se primerjamo. Tipičen in žal pogost primer napačne interpretacije statističnih podatkov v Sloveniji so primerjave slovenskih splošnih knjižnic s finskimi. Pri tem razlagalci podatkov praviloma ne upoštevajo dejstva, da Finska ne razvija sistema šolskih knjižnic. Ker zato funkcijo šolskih knjižnic opravljajo splošne knjižnice, se temu primerno poveča tudi obseg njihove izposoje.

Statistično izločanje osrednjih območnih knjižnic kot regijskih knjižnic iz sistema splošnih knjižnic na državni ravni za zdaj še ni sprejemljivo, zato pa bomo morali biti v prihodnje bolj natančni pri primerjavah posameznih vrst slovenskih knjižnic z drugimi državami.

5.2 Merjenje dejavnosti knjižnic v elektronskem okolju

Meritve dostopa do elektronskih virov in novih storitev knjižnic v elektronskem okolju so vključene v statistične raziskave delovanja slovenskih knjižnic že dobro desetletje. Prvo obsežnejšo meritev dejavnosti knjižnic v elektronskem okolju na državni ravni je DMS izvedla leta 2000. V raziskavo so bile vključene vse splošne, visokošolske in specialne knjižnice ter 44 gimnazijskih knjižnic oziroma knjižnic srednješolskih centrov. Rezultati raziskave so bili prikazani na rednem letnem posvetovanju Zveze bibliotekarskih društev Slovenije v Mariboru leta 2000 v okviru okrogle mize Med knjigo in Internetom: uporaba elektronskih virov v knjižnicah. Vprašanja o dostopu do elektronskih virov in o njihovi uporabi smo skušali iz leta v leto prilagajati spremembam, ki so jih uvajale knjižnice in v vprašalnike o delu knjižnic v letu 2003 smo že vključili nove pojme in definicije, ki jih je prinesla tretja izdaja standarda ISO.

Nova izdaja standarda nam bo olajšala meritve, saj prinaša razlage novih pojmov kot so na primer digitalni dokument (digital document), podatkovna zbirka (database), elektronska knjiga (electronic book), elektronska zbirka (electronic collection), elektronska serijska publikacija (electronic serial), podatkovna zbirka s polnim tekstom (full-text database) in tako naprej. Prav tako je standard

definiral storitve knjižnic v elektronskem okolju. Pri tem so se avtorji nove izdaje na področju elektronskih virov izognili splošni »nedoslednosti«, s katero se srečujemo pri zbiranju statističnih podatkov. Podatke o knjižničnem gradivu merimo namreč v skladu z uveljavljeno tipologijo knjižničnega gradiva, ki izhaja iz treh različnih kriterijev oziroma specifičnih lastnosti gradiva. Prvi kriterij, po katerem določamo različne vrste knjižničnega gradiva, je način oziroma frekvenca izhajanja (monografske in serijske publikacije), drugi kriterij je nosilec zapisa (knjižno gradivo, avdiovizualno gradivo, cederom, videokaseta) tretjič pa prevladajo vsebinske značilnosti publikacij (patenti, uradne publikacije). ISO 2789 : 2003 te nedoslednosti v elektronskem okolju poskuša odpraviti: tako na primer v primeru cederoma in multimedijskih dokumentov opozarja, da jih je treba šteti glede na njihovo vsebino kot podatkovne zbirke, digitalne dokumente ali pa kot elektronske serijske publikacije.

Prav na področju merjenja elektronskih virov prinaša ISO 2789:2003 v primerjavi z izdajo iz leta 1991 bistveno spremembo. Standard namreč predpisuje, da za del knjižnične zbirke štejemo tudi gradivo, ki ga knjižnica nima v lasti, temveč ima do njega le zagotovljen dostop. Tako predpisuje štetje elektronskih podatkovnih zbirk, katerih on-line dostop je omogočen le na osnovi licenčnih pogodb. Prav tako se kot del njenega fonda štejejo tudi tisti brezplačni internetni viri, ki jih je knjižnica katalogizirala in vključila v svoj OPAC. Te novosti vključuje standard pri definicijah prirasta, zbirke¹¹ in pri odpisu gradiva. Tak način štetja je seveda določen premišljeno in je smiselno prilagojen novim medijem, vendar nam bo predvsem pri statističnih meritvah na državnem nivoju vsaj še nekaj let povzročal težave. Poleg tega, da gre za prelom s tradicijo, saj smo za knjižnično zbirko dosledno šteli le gradivo, ki ga je knjižnica vključila v svoj fond, torej inventarizirala, se bodo pojavljali problemi tudi zaradi raznovrstnih načinov, na katere si knjižnice zagotavljajo dostop do elektronskih virov. Knjižnice so knjižnično gradivo tradicionalno pridobivale z nakupi, darovi in zamenami, privilegirane knjižnice pa tudi kot obvezni izvod. Elektronsko okolje je spremenilo tudi te stalnice, saj on-line dostopnih elektronskih virov knjižnice ne kupujejo več, temveč si preko letne naročnine, to je plačila licence, zagotavljajo le dostop do njih. Ker so naročnine za dostop do servisov, podatkovnih baz in elektronskih časopisov praviloma drage, prevladuje pa mnenje, da so elektronski viri pogoj sine qua non sodobnega knjižničnega servisa, so se na različnih nivojih knjižničnega sistema začeli pojavljati novi posredniki in nove organizacijske oblike, ki omogočajo slovenskim knjižnicam dostop do elektronskih virov. Tako se v praksi dogaja, da dobi knjižnica dostop do elektronskega servisa, za katerega je bila odkupljena licenca na državni ravni, ne da bi se zato kakorkoli angažirala ali nakup celo finančno podprla.

11 Glej ISO 2789 : 2003 definicije v poglavju 6.2.13.

V letu 2003 so slovenske knjižnice izkoriščale različne oblike dostopa do elektronskih virov oziroma servisov, praviloma so izkoristile eno od treh možnosti:

1. Brezplačen dostop do servisov oziroma virov, za katere je bila zakupljena nacionalna licenca za vse knjižnice ali pa za posamezne vrste knjižnic: EBSCOhost, Proquest Direct, Web of Science, Journal Citation Report, IUS INFO (podatkovne zbirke slovenske zakonodaje). Nakup nacionalnih licenc za knjižnice sta urejala ZBDS (Zveza bibliotekarskih društev Slovenije) in IZUM (Institut informacijskih znanosti), ki mu skrb za zagotavljanje informacijskih virov nalaga tudi Zakon o knjižničarstvu¹². Za posamezne servise (na primer Web of Science in IUS INFO) posameznim knjižnicam ni bilo treba sklepati individualnih pogodb z omenjenima organizacijama oziroma z dobaviteljem ali se kakorkoli drugače angažirati. Na podoben način so imele tudi visokošolske knjižnice na osnovi licenc za področje univerze brezplačen dostop do elektronskih virov, ki jih je odkupila univerzitetna knjižnica. NUK na primer je z nakupom mrežnih licenc za Univerzo v Ljubljani omogočal visokošolskim knjižnicam univerze dostop do številnih podatkovnih zbirk (Sociological Abstract, Francis, MLA International Bibliography, različne nacionalne bibliografije...) brez kakršnihkoli formalnih dogovorov s posameznimi knjižnicami.
2. Nakup ali dostop do elektronskih virov so si zagotavljale v okviru konzorcijskih krogov, pri čemer so sklepale obvezujoče pogodbe (na primer za dostop do servisov Science Direct, Springer Link, Emerald Fulltext, ali za nakup podatkovnih zbirk in drugih elektronskih virov na cederomih in disketah, kot so na primer CAB ABSTRACTs, Tree cd, FSTA, Derwent Biotechnology, Food and Human Nutrition...)¹³.
3. Predvsem večje in specializirane knjižnice so se odločale za samostojne nakupe licenc, na primer NUK in UKM (Univerzitetna knjižnica Maribor), ki sta si na tak način zagotovili dostop do podatkovnih zbirk IUS INFO, GV IN, Slovenski pravni register, LISA in tako naprej.

Če bomo v prihodnje merili zbirko in prirast knjižničnega gradiva v skladu s standardom ISO 2789 : 2003, bodo knjižnice morale najprej dosledno evidentirati elektronske vire, do katerih imajo dostop in to na tak način, da jih bodo lahko kasneje tudi zajemale za statistična merjenja. Že izvajanje tega pogoja bo na državni ravni problematično in bo zahtevalo daljše obdobje prilagajanja. Knjižnice bodo morale dosledno voditi tako evidenco o dostopnih podatkovnih zbirkah, kot tudi o elektronskih revijah, ki jih bodisi naročajo neposredno, ki jih prejemajo na osnovi naročila klasične verzije revije ali pa kot del servisa, kot je na primer

¹² Zakon o knjižničarstvu. Uradni list Republike Slovenije, št. 87-4446/2001.

¹³ Štular Sotošek, K. Elektronski viri v visokošolskih knjižnicah Univerze v Ljubljani in Univerze v Mariboru. Ljubljana, 2003. Pridobljeno 27.8.2004 s spletne strani : <http://www.nuk.uni-lj.si/cosec/raziskave.asp>

Emerald. Torej bo pri statističnih meritvah problematična tudi enota štetja, saj imajo knjižnice dostop do servisov, ki združujejo več podatkovnih zbirk (Web of Science) ali pa so konglomerat različnih elektronskih virov (EBSCOhost). Seveda se moramo ob poudarjanju ustreznega evidentiranja elektronskih virov za potrebe statistike zavedati, da so statistične meritve za knjižnico le sekundarnega pomena. Njihovo dosledno evidentiranje je pomembno predvsem zaradi informiranja uporabnikov in zaradi boljše izrabe virov, s katerimi knjižnica razpolaga.

Vendar nam za natančne podatke o elektronskih virih ne zadoščajo več le točne evidence knjižnic. Te nam bodo sicer dale podatek o številu in vrsti elektronskih virov, ki so knjižnicam na voljo in o sredstvih, ki jih zanje namenja knjižnica. Ker pa v Sloveniji nastopajo kot kupci nacionalnih licenc subjekti, ki niso knjižnice, bomo morali v statistična raziskovanja vključiti še vse tiste subjekte, ki za knjižnice kupujejo mrežne licence.

5.3 Knjižnični delavci

Če ISO 2789 : 2003 na področju elektronskih virov in merjenja finančnega poslovanja knjižnic uvaja širok nabor definicij pojmov, ki nam bodo v pomoč pri merjenju dejavnosti knjižnic, pa je nabor definicij količin za merjenja na nekaterih drugih področjih preozek za naše potrebe. Tak primer so knjižnični delavci. Podatki o številu knjižničnih delavcev in njihovi strokovni usposobljenosti so med najbolj iskanimi in citiranimi statističnimi podatki. Kazalci, ki jih izračunavamo na osnovi podatkov o številu zaposlenih v knjižnicah, obsegu zbirke in številu potencialnih uporabnikov, so ključni za ugotavljanje razvitosti knjižničnega sistema in kakovosti njegovih storitev. Kazalci, ki vključujejo število zaposlenih, se pojavljajo v ključnih dokumentih, ki urejajo delovanje slovenskih knjižnic: v podzakonskih aktih, ki jih predpisuje Zakon o knjižničarstvu¹⁴, v normativih s področja šolstva¹⁵ in v strokovnih standardih. Zato nas zanima tako število zaposlenih v knjižnicah, kot tudi njihova izobrazba in strokovne kvalifikacije ter način zaposlitve (stalne zaposlitve, honorarne, za določen čas, prostovoljno delo, polni delovni čas, skrajšan delovni čas in tako dalje). Ker je bil v Sloveniji univerzitetni študij bibliotekarstva uveden šele leta 1987, merimo tudi kako knjižnice zaposlujejo diplomante bibliotekarstva in kakšno je raz-

14 *Pravilnik o pogojih za izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe. Uradni list Republike Slovenije, št. 73-3540/2003.*

15 *Sklep o normativih in standardih za opravljanje izobrazbene dejavnosti v višjem in visokem šolstvu. Uradni list Republike Slovenije, št. 37-1992.*

merje med univerzitetnimi diplomiranimi bibliotekarji in tistimi, ki so bibliotekarski naziv pridobili v okviru strokovnega izobraževanja¹⁶.

Seveda niso niti Unescova priporočila niti ISO standardi (ISO 2789 : 1991, 2789 : 2003), ne LIBECON-ov vprašalnik prinesli definicij pojmov za merjenje vseh načinov zaposlitev in kvalifikacij zaposlenih, ki bi zadovoljevale vse naše specifične potrebe ter pokrile raznovrstnost izobrazbe knjižničnih delavcev in oblike zaposlitev v dnevni praksi naših knjižnic. Nova izdaja standarda ISO 2789 meri na področju knjižničnih delavcev le nekaj količin in se omejuje le na štiri kategorije (strokovni delavci, specialisti, drugo osebje, prostovoljci). Statistični vprašalniki o delu slovenskih knjižnic so na tem področju zahtevnejši, saj v njih spremljamo tako stopnjo izobrazbe, strokovno usposobljenost in način zaposlitve knjižničnih delavcev. Ob koncu devetdesetih let smo tako v slovenske statistične vprašalnike uvedli sistem merjenja zaposlenih po ISO 2789 : 1991. Standard je vključeval definicije štirih vrst zaposlenih: celotno število zaposlenih, izučeni knjižničarji z diplomo, izučeni knjižničarji brez formalnih kvalifikacij in drugi zaposleni. Teoretično so sicer take definicije odgovarjale našim potrebam, vendar smo pri merjenju naleteli na nepričakovane probleme. Knjižničarski delavci namreč prevod termina »trained librarian« v slovenščino (»izučeni knjižničar«) dojemajo slabšalno. Kritike tega izraza tudi po več letih niso prenehale, zato bomo verjetno morali spremeniti poimenovanje - pri tem pa nam tudi nova izdaja standarda ne bo v pomoč.

6 Zaključek

Nova izdaja standarda ISO 2789 nam je prinesla trdna izhodišča za statistične meritve dejavnosti knjižnic. Standard uvaja definicije za številne nove vrste publikacij, ki so se pojavile v elektronskem okolju, prav tako pa tudi za nove storitve, ki so jih knjižnice razvile s pojavom novih medijev. Standard prinaša podrobnejše definicije količin, enot in metod, s katerimi jih merimo in zato bo zbiranje podatkov bistveno lažje. Posebej dragoceni so tudi napotki o načinu meritev ter metodah dopolnjevanja tistih podatkov, ki jih ne moremo pridobiti.

Merjenje novih količin in s tem implementacija nove izdaje standarda v državne statistične meritve dejavnosti knjižnic je proces, ki presega le preprost prevod novih definicij in njihovo vključevanje v statistične vprašalnike. Preden jih vključimo v statistične vprašalnike, si moramo biti na jasnem, ali jih v konkret-

¹⁶ *Strokovni naziv bibliotekar pridobijo v Sloveniji knjižnični delavci z diplomo kateregakoli visokošolskega oziroma univerzitetnega študija in opravljenim strokovnim izpitom, ki ga je moč opravljati po preteku enoletne prakse v knjižnici.*

nem okolju (to je svojem knjižničnem sistemu) sploh lahko merimo in če že, kako jih bomo zbirali in interpretirali. V praksi bo merjenje novih elektronskih virov in storitev pomenilo na primer prirejanje šifrantov, ki določajo vrsto gradiva v modulih za nabavo, katalogizacijo in izposajo gradiva. Tu pa se lahko pojavijo problemi, saj veljavni standardi na področju katalogizacije (na primer ISBD (CR)) uvajajo drugačno tipologijo knjižničnega gradiva, kot jo uporablja ISO 2789. Če bomo torej hoteli na državnem nivoju meriti in spremljati dostop knjižnic do elektronskih virov, bomo morali dati knjižnicam točna navodila, kako naj evidentirajo elektronske vire, do katerih imajo dostop in elektronske storitve, ki jih izvajajo ter obenem razširiti statistične raziskave tudi na subjekte, ki sicer niso knjižnice, vendar znotraj knjižničnega sistema delujejo kot ponudniki elektronskih virov za knjižnice.

Implementacija standarda bo zahtevala intenzivno in dolgotrajno angažiranje delavcev, ki se ukvarjajo z zbiranjem statističnih podatkov, predvsem pa informiranje knjižničarjev, ki izpolnjujejo statistične vprašalnike. Statistični vprašalniki sami namreč anticipirajo dobro poznavanje osnovnih knjižničarskih pojmov. Kvalitetno izpolnjeni vprašalniki ne dokazujejo le odgovornega odnosa knjižničarjev do statističnih meritev, temveč tudi njihovo teoretično znanje: to pa je seveda rezultat kakovostnega izobraževanja in strokovnega spopolnjevanja strokovnih delavcev na področju knjižničarstva. In v tem pogledu se na prvi pogled ne preveč zahteven problem implementacije nekaj novih definicij v statistične meritve izkaže kot test razvitosti celotnega knjižničnega sistema.

Literatura in viri

- 1 ISO 2789 : 1991, Information and documentation – International library statistics.
- 2 ISO 11620 : 1998, Information and documentation – Library performance indicators.
- 3 ISO 2789 : 2003, Information and documentation – International library statistics.
- 4 Recommendation concerning the International Standardization of Library Statistics. Paris: UNESCO, 1970.
- 5 Sumsion, John. ISO 2789: What's new in the revision? *Serials*, 2002, vol. 15, no.1, p. 29-34.
- 6 Sumsion, John. Library Statistics to Enjoy – Measuring Success! *IFLA Journal*, 2001, vol. 27, no.4, p. 211-214.

- 7 Štular Sotošek, Karmen. Elektronski viri v visokošolskih knjižnicah Univerze v Ljubljani in Univerze v Mariboru. Ljubljana, 2003. Pridobljeno 27.8.2004 s spletne strani: <http://www.nuk.uni-lj.si/cosec/raziskave.asp>

Dr. Eva Kodrič-Dačić je zaposlena v Narodni in univerzitetni knjižnici kot vodja Državne matične službe za knjižničarstvo
Naslov: Turjaška 1, 1000 Ljubljana
Naslov elektronske pošte: eva.kodric-dacic@nuk.uni-lj.si